

A KÖZMONDÁSOK CSOKONAI MŰVEIBEN

Írta: ROZGONYI MIKLÓS NÉ

Csokonai sokat fáradozott anyanyelve pallérozásán, igyekezett megismerni és felhasználni annak kincseit. A közmondásokat is tudatosan alkalmazta gondolatainak, érzelmeinek szemléletesebb kifejezése céljából, mert nyelvi értéküket igen nagyra tartotta:

„... minden nyelvnek külön van meg az ő saját kelleme és mintegy tulajdon színe, továbbá saját sorja és elrakása a szónak, s öszveköttése a sententiáknak a melyeket ha az ember széjjel bont, azonnal elenyésztí az egész kedvességet, s a venustásnak egész fényét eloltja” — vallja Az ázsiai poezisről írt értekezésében. [1] A költő máshol is visszatér az „öszveköttött sententiákhoz”: „Igaz is az, hogy és ahoz hozzája fogtam, (ti. Tassoni: Elrabolt vödör című vígeposzának fordításához) de majd minden oldalon tapasztaltam, ... hogy annak minden szépségét csak egy született olasz, vagy az olasz nyelvet, szokásokat, történeteket és kivált olasz poétákat esmérő ember érezheti, tele is van az a jeles munka az olasz közmondásokra való ezer célozással, mely helytelenül esnék magyarul, ...”. [2] Valóban ez egy-egy nép tulajdona, mégpedig olyan szellemi vagyona, amelyet a saját szükségleteinek a saját igényeinek, a saját alkatának megfelelően teremtett meg. [3]

„A közmondás általános erkölcsi vagy tapasztalati igazságot, életbölcseiséget rövid, velős formában kifejező, rendszerint régi, népi eredetű, gyakran átvitt értelmű, sokszor használt idézett mondat, vagy mondat értékű szókapcsolat. [4] A közmondások tehát önmagukban is kifejezik a beszélőnek a valósághoz való viszonyát, sőt bennük a beszélőnek a véleménye, a valóságnak valamely mozzanatával kapcsolatos állásfoglalása is kifejeződik. [5] Azt szokták hangsúlyozni, hogy az emberiség évszázados sőt, olykor évezredes megfigyeléseinek, életszabályainak és erkölcsi ítéleteinek rövid frappáns formában való kifejezései, s ezért a nép gondolkodásának, észjárásának tükrözői. [6] Számos új tulajdonságot mutatnak azonban akkor, ha akár a köznyelvben használjuk, akár egy költő alkalmazza, ugyanis:

„A közmondások felhasználásakor nem feltétlenül, sőt általában nem valami bölcsességet akar mondani az ember, azaz nem az a célja, hogy világnézetének, élet-szemléletének valamely igazségelemét másokkal is közölje ... az már a beszélő egyéni leleményétől függ, milyen vonatkozásban, milyen beszédbeli helyzetekben tud egy-egy közmondást ügyesen és találóan beleszőni a mondanivalójába.” [7]

A közmondások irodalmi felhasználása igen régi keletű, Csokonainak nagy elődei (bibliafordítók, Pázmány, Mikes Kelemen, Faludi Ferenc stb.) és követői (Petőfi, Arany, Mikszáth, Veres Péter, Juhász Gyula stb.) voltak. Valamennyien tagjai egy sornak, részei az egésznek, s azt bizonyítják, hogy az írás művésze népe észjárásának nyelvi formájával fejezi ki gondolatait, hogy visszajutva ez a forma ismerősnek tűnjön, és a gondolat megtermékenyüljön az olvasóban.

Vizsgáljuk meg az alábbi szempontok szerint Csokonai közmondásait:

1. gondolati tartalom,
2. nyelvi forma,
3. műfaji megoszlás,
4. pragmatikai funkció.

Csokonai közmondásait vizsgálva a legteljesebb magyar gyűjteményt O. NAGY GÁBOR: Magyar szólások és közmondások című könyvét vettem alapul. Azt tekintetem közmondásnak, amit O. Nagy Gábor is annak ítél. Amit nem találtam a gyűjteményekben, az feltételezhetően Csokonai egyéni alkotása lehet.

1. Gondolati tartalom

A költő legszívesebben az emberről vall, ez határozza meg közmondásainak tárgyköreit is. Leggyakoribbak az

- a) általános vonatkozásúak,
- b) valamely emberi tulajdonságra,
- c) vagy emberi viszonyra érvényesek.

Emellett figyelemmel kísérjük, hogy alkalmazva milyen változásra képes a tartalom, hogyan igazodik a szöveggörnyezethez, a mondanivalóhoz.

- a) Általános vonatkozásúak:

„Minden nagy igyekezetnek kicsiny a kezdete, fáradságos a munkabavétele, sikertelen az első indulása. De ettől a nagy lélek el nem irtózik.”

(A magyar nyelv feléledése II. 578.)

A nagy-kicsi antoníma hordozza a közmondás tartalmának lényegét, de a költő szükségesnek érzi, hogy a tartalom erősítésképpen a maga szavaival is bővítse, aktualizálja a közmondást „fáradságos a munkabavétele, sikertelen az első indulása.”

Tempefői: „*Semmi sincs új a nap alatt*, kedves kisasszonyom. Ez a világ játszadzik a maga fiaival, s azok is a világgal.”

(Tempefői III. 114.)

Igen semleges jelentéstartalmú, szinte nyelvi klisészerű közmondás, de itt helyén van, mert a Mi újság? kérdésre válaszol. Egyszerű társalgási formula.

Ma már alig ismerjük, de Csokonai korában használhatták, s a jelentéstartalma is igen találó volt a következőnek:

Fenekes: „Ej uraim, *sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe*. Elronthatná az a cafrangás német fickó az úr szerencsését? Lám az urat rég óta esméri a kisasszony s tudok is annyit benne, hogy szereti is.”

(Cultura III. 361.)

’Még ha származik is valami jó a magyar ügyeket intező bécsi uraktól, elsikkad a megvalósulás során’ (régí). [8] Inadekvátnak tűnik ez a jelentés a fenti szöveggörnyezetben. A — főleg — politikai tapasztalatot egy nagyon személyes ügyre célozza a költő? Nem. A közmondás tartalmának magvát tartja csak meg: ’a jó elsikkadhat a megvalósulás során’.

Figyelemre méltó az alábbi is:

„Nem vesszük bé cadentiának, ha mind a két sornak sarkalattja ugyan egy szó, ... de igen is bevesszük és *emberséggel kalánnal* szépnek is tartjuk az egy szóból álló candentiát, ha az a szó más más értelemben van véve. p. o.

Már a kék égnek

Ragyogó lámpásai égnek.

Már az ilyen, szép, ha csak hellyel közel és önkényt, erőltetés és affectálás nélkül esik meg, mint valami kellemetes poétai pongyolaság.”

(A magyar verscsinálásról II. 529.)

Jelentése

a) 'nem illik mohón és túlságosan sokat venni abból, amivel kínálják az embert'

b) 'legyen emberséged'. (táj). [9]

Az idézett szövegben: 'mértékletesen, bizonyos mértékig'. Csak a gondolat lényegét emelte ki, a hosszabban idézett szöveg más részei is igazolják azt. (Már az ilyen szép stb.) Itt nem az elmondottakat összegzi, mint pl. az előzőeket, hanem a mondatba beilleszti tartalmi és formai szempontból is. (Formai jegyeiről később, a nyelvi forma elemzésénél.)

b) Emberi tulajdonságra vonatkozó

Gyakori közöttük az elmarasztaló, hibáztató, negatív tulajdonságot hordozó. Többségük ma is ismert és használt.

„Bagoly: Micsoda? Tán azt gondoltátok bohók, hogy az úri asztaloknál kedves vendégek vagytok sülvé, vagy főve? Ho ho! ordas, a *kutyából nem lesz szalonna.*”

(A bagoly és a kócsag II. 404.)

„Néha hibáztam, megvallom, *de aki nem hibázik, angyal az; aki hibáját meg nem ismeri, gazember az.*”

(Csokonai V. Mihály búcsúzó beszéde a debreceni kollégium ifjúságához II. 593.)

A „*nincsen ember hiba nélkül*” közmondás egyik változata teljesen azonos tartalommal. [10] Érdekessége, hogy kiegészíti a költő ezt a gondolatot a maga tapasztalta igazsággal ti. „...aki hibáját meg nem ismeri, gazember az”. Azt hihetnénk, hogy ez is a közmondáshoz tartozik, hiszen szerkezetileg is hasonló:

„aki nem hibázik — angyal az”

„aki hibáját meg nem ismeri — gazember az.”

A közmondás igazságának a súlya áttevődik a következő mondatra is, erősíti, hitelesíti azt.

Arra is találunk példát, hogy megcsonkítja a közmondást, de a tartalom nem esik csorba, mert az olvasó gondolatban kiegészítheti, sőt ezt a költő is megkönnyíti:

„Mit nyér hát; ki mindent meg-vét oktanul;

Ótet is meg-veti minden: s *kárán tanul.* —

A kevélység csupán a bolondnak gondja:

Úgy van! mert a kevély a világ bolondja.”

(A kevély I. 109.)

A teljes forma: „Kárán tanul a bolond” — 'akkor látja az ember, hogyan kerülhetett volna el a kárt, amikor már megesett a baj'. [11]

A sor végén elhagyja, de alább többször is kiírja a költő a „bolond” szót, s így nincs hiányérzetünk, bennünk egészzé kerekedik a gondolat.

Ritkán használt és kevésbé ismert közmondás a: „*terem az ember*” = 'sok az ember, sok közte a hitvány is'. [12]

„A derékségig felmehet az ember tanulás, olvasás és fáradhatatlan munkásság által is, elméjét bővebbé, szebbé, magasabbá teheti iparkodásával: de herosi nagyságot ilyen mesterséggel senki sem szerezhet magának, és ha valahol, itt igaz az a régi magyar mondás, hogy: *terem az ember.*”

(Az epepeáról közönségesen II. 550.)

A „poeta natus” és a „poeta doctus” kérdéséről elmélkedik a költő, elmondja, hogy szorgalommal sok mindent elérhet az ember, de a herosi nagysághoz ez kevés.

Lényeges megállapításait nemcsak summázza a közmondás, hanem motiválja is: 'sok az írogató ember, de nagyon meg kell válogatni ki az igazán értékes művész, mert sok közöttük a hitvány'.

„Dudva közt is virág a virág” = 'ami szép vagy jó, azt a rossz környezet sem rontja meg' (táj) [13] — mondja a közmondás. Igazságát a tapasztalat hitelesítette, a költőnek mégis kételye támad a hitelesített igazságot illetően:

„Hány jó ész lett vaddá,
Hogy nem művelték?
Hány polgár bunyikká?
Hogy jóba nem nevelték!
Dudva lenne a dudvák
Közt az ananász:
Kanász marad a kinek
A nevelője kanász.”

(Jövendölés az első oskoláról a Somogyban I. 393.)

A „virág” helyett az „ananász” valószínűleg egyik tájnyelvi változat.

Az ananász csak megművelt, gondozott földben nevelve hozza meg a várt termést. Ha dudva közt élne, dudva lenne maga is. A „somogyási paraszt” is csak paraszt marad, ha műveléséről nem gondoskodnak. A közmondás alkalmi jelentés-változata tehát ez lesz:

'ami szép vagy jó, azt a rossz környezet sem rontja meg, de csak megfelelő környezetben tud igazán kiteljesedni.'

c) Emberi viszonyra, tevékenységre vonatkozók

Számtalan árnyalata lehet, nehéz körülhatárolni, mert az „emberi viszony” és „tevékenység” is sokféle.

Jelenthet kölcsönösséget:

Ábrahám: „*Két emberen áll a vásár* — szabad kérni,
szabad tartani — nem úgy van Thekintetes uram?”

(Cultura III. 338.)

Kettőn áll a vásár = 'két személytől függ a dolog: attól aki kezdeményez, s attól aki elfogadja'. [14] Az „emberen” szó betoldása itt tompítja a közmondás élet, ti. azt, hogy egyenlő rangú tárgyalófelek Ábrahám a kereskedő és a tekintetes úr.

Jelenthet közös megegyezést:

Szuszmir: „Minek beszélnek hát kemetek olyan sok hiába valót?
Elég egy pap egy templomba. No még egyszer elkezdem.”

(Tempefői III. 140.)

'Egyszerre csak egy ember beszéljen' (népi). [15] Itt: 'Csönd legyen, most én beszélek!' Tartalmazhat tanácsot:

„Sok író ennek (ti. a magyar nyelvnek) alkalmatlan voltával csak saját tehetetlenségét, vagy pedig restségét palástolja. — *De ne piszkáljuk a darázsokat* Sok nemzeteknél egész századokkal is hátrább vagyunk a tudományokba és a kulturának egyéb nemeibe.”

(A magyar nyelv feléledése II. 579.)

Darázst ne piszkálj = 'ne bosszantsd az ingerlékeny természetű embert!' [16] Kifejezhet értékelést:

„*Ámde számár bögtét a mennyországba ki hallja?*
A mint a magyarok példabeszédje tanít”

(Nemes bátorítás II. 54.)

Szamárbógés nem hallatszik a mennyországba = 'akinek van esze, semmit sem ad a hitvány emberek vádaskodására, szájalására (népi). [17]

Pofók: „Óh fájdalom! úgy szólván, megkövetem az urat, ő kegyelme, hát ollyatén állapotba olyan mint a korcs agár, *Solómnak bagoly fia*, úgy szólván, hát ökelme talám szégyenl is magyar lenni.”

(Cultura III. 341.)

A fenti közmondás ismert formája: „nem lesz a bagolynak sólyom fia” = 'hitvány embernek nem szokott derék gyermeke lenni'. [18]

Csokonai itt éppen a fordítottját mondhatja a szereplővel, ti. 'derék embernek hitvány gyermeke' lett. Az ellentét, a szembeállítás mindkét változatban hatásos figyelemfelkeltő eszköz.

A közmondások gondolati tartalmát szabadon variálja a költő, de ez sehol nem értelemzavaró. Sőt, ahol valamiben eltér a megszokottól kicsit mehökkenti az olvasót, aki az ismert jelentésre számít, s egy nem várt fordulattal találkozik. „Így bizonyító erejének hatásfoka is nő, s eredeti stílusértékét a maga művészi megformálásának erejével is növeli.” [19]

2. Nyelvi forma

A közmondások szótári alakja mindig mondat értékű zárt szerkezet, bizonyos megszokott formává merevült. A folklorisztika is így tartja számon. A gyakorlat több lehetőséget ad az elérendő céltől függően a közmondás alkalmazására. A zárt nyelvi szerkezetet felbonthatja a költő, s az általános elvi szinten mozgó jelentést az éppen adott helyzethez igazítja, s így a valósághoz való viszonya a hallgató számára nyilvánvalóvá válik.

A Csokonai használta közmondások vizsgálatánál tehát szembetűnik, hogy két formával találkozunk:

a) a közmondás *szótári alakja* — zárt nyelvi szerkezettel,

b) a közmondás *szöveghez alkalmazott változata* — feloldott nyelvi formával.

Mindkét változatnál feltételezi a költő a közmondás pontos jelentés tartalmának ismeretét, csak ennek tudatában értelmezheti a hallgató az adott helyzetnek megfelelően.

a) Szótári közmondás

Minden változtatás nélkül a szótárból megismert formában kerül a közmondás a rendeltetési helyére. A költő többféle célt valósít meg vele. Használja akkor, ha azt akarja bizonyítani, hogy a közmondás általános igazsága érvényes arra az egyedi esetre is, amiről éppen szó van. Elsődleges tehát az általános igazság, tapasztalat — ezt rögzíti az olvasóban, s másodlagos a következtetés, hogy a szóban forgó esetre is találó a megállapítás.

„A derékségig felmehet az ember tanulás, olvasás és fáradhatatlan munkásság által is, elméjét bővebbé, szebbé, magasabbá teheti iparkodásával: de herosi nagyságot ilyen mesterséggel senki sem szerezhet magának és ha valahol, itt igaz az a régi magyar mondás, hogy: *terem az ember.*” [12]

(Az epepeáról közönségesen II. 550.)

Az alábbi idézetekben a közmondás szerepe összegezés, általánosítás.

Bagoly: Micsoda? Tán azt gondoltátok bohók, hogy az úri asztaloknál kedves vendégek vagytok sülve vagy főve? Ho, ho! ordas, *a kutyából nem lesz szalonna.*”

(A bagoly és a kócsag II. 404.)

'A rossz természet ellen nehéz küzdeni.' [20]

Aki eddig nem nézte jó szemmel a kócsagot, ezután sem teszi. Nem változik a rossz természetű úri társaság sem, hisz, „*a kutyából nem lesz szalonna*” Summás bizonyíték ez az olvasó számára.

„De ettől a nagy lélek el nem irtózik. *Ha soha nem kezdünk, soha nem is végezzünk.*
(A magyar nyelv feléledése II. 579.)

Jelentése 'aki nem kezd hozzá a tennivalóhoz, soha nem fejezi be'. [21]

A zárt szerkezetű közmondás segíti hitelessé tenni a költői igazságot. Sugallja, hogy sokan tapasztalták, számtalan egyedi esetből általánosították, igaznak kell lennie erre az egy valóságos helyzetre vonatkoztatva is.

b) Alkalmazott közmondás

A költő igen gyakran feloldja a közmondás zárt nyelvi szerkezetét és beleilleszti a szövegbe, alkalmazza, így válik élővé a tartalma is. Az elvont általános igazságot konkretizálja, sőt néha még a jelentésén is módosít. Mint azt az előzőekben említettem, feltételezi a szótári alaknak és jelentésének pontos ismeretét. Az alkalmazott közmondással hosszas magyarázkodást kerül el a költő, elég egyetlen utaló szó, hogy megértsük a szándékot:

„Öszvecsapnak s Grand Brekekét
Nyálnádtői levágja,
Grand Brekeke megharagszik,
A tromfot visszavágja.”

(Békaegérharc I. 24.)

A tromfot tromffal szokták leütni = 'a sértést hasonló sértéssel, bántalommal szokták megtorolni.' [22] Az idézetben csak a *tromfot* szó szerepel, mégis megértjük, hogy a sérelmet megtorolta a békák nemes vitéze. Ugyanez a közmondás máshol:

„Ez tehát tanácsom: rajta! ne késsetek,
Minden társainkba oly lelket öntsetek
Hogy köz gyalázatunk *megtromfolására*
Kiki a köz munkát vállalja magára.”

(Dorottya I. 583.)

Felismerhetetlenül megváltozott a közmondás formája, a belőle kiragadott szó „tromf” más szuffixumokkal ellátva kerül elének. Főnévből > ige > elvont főnév + birtokos személyrag + határozórag s a szó elején befejezettségre utaló igekötő. Ezekkel a grammatikai eszközökkel konkretizálta a közmondás jelentéstartalmát. Benne van az ige hordozta dinamizmus, az elvont főnév általánosítása, a helyzetnek megfelelő hivatalos színezet, a birtokos szintagmatikus kapcsolat — „gyalázatunk megtromfolására” — pedig egyedivé teszi a jelentést.

Csokonainál a konkretizálás grammatikai eszközei lehetnek szótaniak és mondat-taniak. Néhol mindkét módja előfordul, így szinte észrevétlenül igazodik a közmondás a mű tartalmához, formájához, amint ezt az alábbi példák is bizonyítják.

„*Ámde számár bögtét a mennyországba ki hallja?*
A mint a magyarok példabeszédje tanít.”

(Nemes bátorítás II. 54.)

Számárbögtés nem hallatszik a mennyországba = 'akinek van esze, semmit sem ad a hitvány emberek vádaskodására'. [17] A kijelentő mondatot kérdővé alakítja, de a kérdésben a válasz is benne van.

Az összetett szóból „számárbögtés” felbontva birtokos szerkezetű lesz; „számár bögtét”. Az igei állítmányt tárgyasan ragozza „hallja” és határozott tárgyat tesz mellé „— bögtét” —. Egyetlen személyre célozza ezekkel az eszközökkel a közmon-

dást, 'egy hitvány ember vádaskodik, de senki nem hallgat rá', kb. ez lesz a jelentése az idézett szövegben.

Feltételes múlt időt használ a feltételes jelen idő helyett.

„Mivel érdemletem? Egek! ugyan mivel?

Lám lett volna mivel, csak lett volna kivel,

Sem pénzét, sem eszét én nem néztem volna,

Sem nevét, sem képét, csak férfi lett volna.”

(Dorottya I. 575—6.)

Volna mivel, de nincs kivel, volna kivel, de nincs mivel = 'annak tréfás jellemzése, hogy amíg fiatal az ember, nincs házastársa, nincs kivel szerelmeskednie, amikor pedig már eljár fölötte az idő, nem képes a szerelemre' (kissé durva). [23]

Dorottya számára a múltban is csak feltételesen volt igaz a közmondás tartalma.

Néha a mondatok szerkezetén, terjedelmén módosít a költő, s ezzel a tartalma is egyedivé, újszerűvé válik, s csak azért nem értelemzavaró, mert bennünk él az ismert, szótári forma.

Többszörösen összetett mondatot egyszerűbbé módosít.

„Finnyás henyék, kiknek a has istenetek,

Herék, kik *csak azért éltek, hogy egyetek.*

Hány fogásba esett jó ízűn a falat,

Hogy hasfájás nem jött reátok az alatt?”

(A nyár I. 63.)

„Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk” = 'az evés feltétele, nem pedig célja az életnek!' [24]

Eredetileg 4 tagmondatból álló többszörösen összetett mondat e közmondás. Két szakaszra tagolhatjuk. Az első: „Nem azért élünk, hogy együnk” mellérendelt ellentétes, a második szakasszal „hanem azért eszünk, hogy éljünk”. Az első szakasz 2 tagmondata alárendelő viszonyban van egymással — célhatározói alárendelés, a második szakasz két tagmondata hasonlóképpen. Az első szakasz tagadó értelmű, a második állító.

Csokonai átalakítja, rövidíti a közmondást. A második szakaszt — 2 tagmondatot — elhagyja, — megszünteti az ellentétes mellérendelést, s egy célhatározói alárendelés is kiesik. Az első szakasz első tagmondatát tagadóból állítóvá alakítja, s marad a két tagmondat között a célhatározói alárendelő viszony.

Az eredmény, az olvasóban egy pillanatra felvillan az eredeti jelentés, de érthető hogy itt éppen a közmondás jelentéstartalmának ellenkezőjét állítja, sőt a „csak” módosítószóval nyomósítja állítását, és ellensúlyozza az eredeti formában szereplő „nem”-et.

A rövid egyszerű mondatot összetetté alakítja, és mondatrészekkel is bővíti: „Én sem az I betűvel élők között nem nevelkedtem, sem még eddig versembe ilyen szabadsággal nem éltem: eliheti hát akárki, hogy *nem a magam, hanem a köz igazság fazeka mellé szítok.*”

(A magyar verscsinálásról közönségesen II. 532.)

„Ki-ki a maga fazeka mellé szít” = 'mindenki a saját érdekeit nézi, mindenki önmagának kedvez' (rég). [25] Kizáró ellentétes mellérendelő összetett mondatá alakítja az egyszerű mondatot. Szétbont egy birtokos szerkezetet — „magam fazeka” 'saját érdek' jelentéstartalmat hordozta — és átformálja. A volt determinánst tagadja (nem a magam), és új determinánssal alkot szerkezetet („köz igazság fazeka”). A mondat többi része marad azzal a változtatással, hogy az igei állítmány ragot kap.

A közmondás jelentése is bővült, mert eddig tudtuk, hogy „ki-ki a maga fazeka

mellé szít”, itt megtudhattuk, hogy a költő ezzel ellentétben „a köz igazság” érdekeit tartja szem előtt, nem a magáét.

Az ilyen feloldott, ragozott közmondásokat O. NAGY GÁBOR szólásként említi. [26] Ebből következik, hogy a költői gyakorlatban a szólások bizonyos típusa néha nem más, mint alkalmazott közmondás. Az alkalmazó a közmondás hordozta életigazságra, tapasztalatra gondol, és azt igazítja a mondanivalójához.

Az előző fejezet (1/a pontjában) utaltam az — „*emberséggel kanállal*” — nyelvi érdekességére is. Ez nem mondat, csak töredéke annak. Eredeti formája bizonyára kerek egész volt, de a gyűjteményekben nem sikerült nyomára bukkanni. O. NAGY GÁBORNÁL két változata szerepel, „*emberséggel marékkal*” és a Csokonai által is használt. [19] Találunk más hasonlót is pl. „*erdőre tőkét*” = ’fölsőleges annak adni, akinek amúgy is bőven van’ [27] szintén nem egész mondat, egyik része hiányzik (ti. „nem kell hordani”). Itt mondat volta kétségessé válik, de mondat értékét megtartja. Az eredeti forma azonban nem ismerhető fel.

A közmondás nyelvi szerkezete lehet pl. párhuzamos felépítésű mondat, hiányos mondat, egyszerű kijelentő mondat, felszólító mondat stb. Ezek mintájára a költő maga is alkothat közmondást, s ha máshol nem akadunk nyomára, feltételezhetjük, hogy egyéni alkotás. Ilyen bizonytalan eredetű az alábbi:

Pofók: „*Én azt tudom, mind értem olyatén állapotba, de megkövetem, azt szokták mondani, hogy aki oda nem viszen, bizony nem is hoz az onnan.*”

(Cultura III. 341.)

Jelentése kb.: ’aki tehetségtelen, buta, üres — nem sok ragad arra máshol sem’.

Égre követ ne dobj, mert fejedre fordul = ’aki az égi hatalmakat megsérti, magának szerez bajt’ (rég) [28] analógiájára alkothatta Csokonai ennek tartalmilag is módosult népiesebb változatát:

„Nagy lélekre szokás alacsony lelkeknek ugatni,
Mert ki mivel bír, becsteleníti kívül,
Benn maga mérgetől rongáltatik: én pedig inkább
Szánom az illy embert, mint sem irigye legyek,
Mert: *ki az égre pököd, maga képét szokja leköpni.*”

(Nemes bátorítás II. 54.)

’Ki magánál különb embert bánt, hitványabbá válik általa.’ Itt különösen szükség van az összegező mondatra, mert az előző sorokban is ezt a gondolatot taglalja a költő, s a közmondással általánosít.

A folklorisztika és stilisztika a közmondások jelentéstartalmával, illetve stilisztikai funkciójával foglalkozik elsősorban. A költők által alkalmazott közmondások nyelvi formája, amint láttuk, sok érdekességet hordoz grammatikai felépítését illetően is.

3. Műfaji megoszlás

A vizsgált anyagon tapasztaltak alapján 32 közmondás eloszlási aránya a következő:

próza 15
vers 10
dráma 7

A leggyakoribb a prózai művekben a közmondások felhasználása ezt az eddigi idézetek is bizonyítják. Egészen személyes jellegű írásaiban is találunk közmondásokat.

„Én reményelem, hogy mi néhány nap múlva egymásban megörvendeztetünk és az eddig való aggodásunk fűszerszáma fog lenni jövődő gyönyörűségünknek. *A keserű után édesebb az édes is.*”

(Levél Lillához II. 653.)

Aki a keserút nem kóstolta, nem tudja mi az édes = 'aki nem szenvedett, nem tudja, mi a boldogság' (táj). [29]

Magyarul írta értekezéseit is (A magyar verscsinálásról közönségesen, A magyar nyelv feléledése stb.) s a közmondásokat segítségül hívta, hogy mindenki számára érthető legyen az általánosítás, a magyarul gondolkodó is megértse elmékedését.

A drámákban és a versekben kb. egyenlő az előfordulási arány. Az előbbiben nem zavaró az összetett mondat. Fenekes: „Ej uram, *sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe.*”

(Cultura III. 361. [8])

A vers inkább rövidebb, illetve a versformához illő közmondást fogad el.

„Miért bántja a papokat?
Darázfészket ne piszkálj
Tönkre tette Trenk azokat,
De tán neki most is fáj
Hogy a kölcsönt vissza mérték,
Mert a mennybe is kísérték
A tüzes anathemák”.

(A fűzfa sípra észrevételek II. 151.)

4. Pragmatikai funkció

A Dorottya előljáróbeszédében így vall Csokonai:

„Stylusomat szándékoztam céloomhoz, a dologhoz és a személyekhez alkalmaztatni és hogy epopeám néha-néha drámai formát is vegyen magának, s annál fogva még tarkább legyen, a scénák pedig jelenvalóbbá és érdeklőbbé legyenek: imitt-amott magokat beszéltetem a személyeket... Vesse össze a figyelmes ember Bordácsnak, Dorottyának, Rebekának, Opornak, Gergőnek Vénusnak beszédjeit, reményelem, nem fogja azokat cél ellen valónak vagy unalmas pótolékoknak tartani.”

(Dorottya — Előljáróbeszéd I. 549—550.)

A leírt műhelyitkot nemcsak a Dorottyára, hanem valamennyi művére vonatkoztathatjuk.

A közmondásokban természetüknél fogva, mindig van valami stilisztikai többlet s ehhez járul még a költő teremtette szöveggörnyezet. Jelentős elemei a stílus élnkítésnek, szemléltetésnek, jellegzetes ízt, erőt kölcsönöznek a stílusnak.

Többféle árnyalatot is kifejez velük a költő.

Tréfás:

Szuszmir: Minek beszélnek hát kemetek olyan sok hiábavalót? *Elég egy pap egy templomba.* No még egyszer elkezdem.

(Tempefői III. 140.) [15]

Durva:

„Mivel érdemlettem, Egek! ugyan mivel?
Lám: *lett volna mivel, csak lett volna kivel.*”

(Dorottya I: 575.) [23]

Gúnyos:

Fenekes: „*Ej uram, sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe.* Elronthatná az a cafrangos német fickó az úr szerencséjét?”

(Cultura III. 361.) [8]

Semleges:

Tempetői: *Semmi sincs új a nap alatt*, kedves kisasszonyom.

Ez a világ játszadozik a maga fiaival, s azok is a világgal.

(Tempetői III. 114.)

Külön stilisztikai értékük a közmondásoknak a ritmusosság és a rím. A prózai szövegben figyelemfelkeltő:

„... amaz cifra zérus, *egy cifra is semmi száz cifra is csak semmi!*
Örültem annak, mikor egy nyíltszívű, egy értelmes gondokozású
ember csak feje ráütésével jelentette is tetszését.”

(Csokonai V. M. búcsúzó beszéde II. 593.)

A cifra semmit sem ér = 'nem a külső alapján kell megítélni az embereket, dolgokat'. [30] (A cifra szó itt 'nulla') A *semmi-semmi* rímel is és alaki erősítés is. Kedveli az ellentétet, szembeállítását:

„De ettől a nagy lélek el nem irtózik. *Ha soha nem kezdünk, soha nem is végezzünk.*
Ellentétes jelentésű szó és belső rím: kezdünk, végezzünk.

(A magyar nyelv fejlődése II. 579.)

Pofók: ... de megkövetem, azt szokták mondani, hogy *aki oda nem viszen, bizony nem is hoz az onnan.*

(Cultura III. 341.)

Ellentétes jelentésű szó: visz, hoz.

A versben jobban érvényesül a ritmus, lüktetőbb lesz a költemény.

„Igazán mondja hát Igrici, Szalonna:
Nem lesz a kutyából soha is szalonna.”

(Csetneki pergő II. 323.)

A sorok végén játékos a kírím.

„Mivel érdemlettem? Egek! ugyan mivel?
Lám *lett volna mivel, csak lett volna kivel.*”

(Dorottya I. 575.)

A sorvég is rímel, s a közmondás ezen kívül belső rímet is tartalmaz.

Csokonai költői nyelvében a közmondások száma se több se kevesebb, mint amennyi a korabeli magyarul beszélő közember nyelvhasználatában előfordulhatott. „Kitetszik” azonban a tudatosság és gondosság, amellyel a megfelelő helyre és célnál illesztette a költő ezeket az „előre gyártott nyelvi épületelemeket”. Tartalmukat illetően igen változatos a repertoárja, és mint láttuk, Csokonai fordít is a jelentéstartalmon, s nem egyszer éppen a közmondással ellenkező gondolatot fejezi ki. Figyelemfelkeltő maga a közmondás is, de a visszajára fordított igazság különösképpen. Esetenként csak módosítja a tartalmat. Máskor feloldja a közmondás zárt nyelvi szerkezetét — annak eredeti gondolati tartalmát megőrzi, de formailag a szóláshoz válik hasonlónak. Grammatikailag is átalakítja a legtöbb közmondást, a szavak szuffixumokat kapnak, változik a szórend, szavakat cserél fel, a tartalomhoz illőbbre, kifejezőbbre. Megváltoztatja a közmondások terjedelmét, néha csak a legjellemzőbb

kiragadott szóval utal a közmondásra. Példát találtunk arra is, hogy nem kerek egész mondat a közmondás; vagy a költő csonkítja meg, igazítja a vershez, vagy mondat-töredékként él a nyelvhasználatban is. Stilisztikai jelentőségét a gazdag árnyalási lehetőség, a benne rejlő ritmus és a gyakran fellelhető rím adja. A módosított alakban előfordult közmondások stílusértéke igen jelentős. Bármilyen műfajú és témájú műben megállja a helyét.

Csokonai költői gyakorlata igazolja O. NAGY GÁBOR megállapítását: „A közmondásokat ... nemcsak teljes kijelentést tartalmazó, önmagukban befejezett és tovább nem viszonyítható hagyományelemekként lehet vizsgálni, hanem azt is kell néznünk, hogy mint közlésbeli egységek, milyen funkciót töltenek be az élő beszédben, mennyiben alkalmasak arra, hogy a beszélőnek valamely aktuális valóság-helyzethez való viszonyát kifejezzék.” [31] A közmondások mint láttuk alkalmassá váltak „sajátosan nyelvi funkció betöltésére”. A legkülönbözőbb beszédhelyzetben — könnyed társalgásban, versben, komoly értekezésben indokolt a használatuk. A tartalom is és a forma is népdalszerűen variálható. Csokonainál nem a szótári forma, hanem az alkalmazott közmondás gyakori, ez érthető is és természetes, mert ahogy a meglevő szókészletből új szavakat alkot esetleg hapax legomenonokat, úgy a közmondásokkal is megteszi ezt. Ezekkel könnyebb a dolga, mert elég csak utalni a közmondás jelentéstartalmára, a többi elvégzi az olvasó képzelete, logikus gondolkodása — a meglevő előzetes ismeretek alapján. Csokonai stílusáról írja SZABÓ ZOLTÁN, de a közmondások használatára is találó megállapítása:

„Csokonaira ... jellemző: a hétköznapiság, természetesség, és egyszerűség, népies hang, elevenség, valamint a kellem és könnyed játékosság. E sokszínű stílus jegyeit összetartó erő minden bizonnyal az, hogy Csokonai a stílusformálásában hajlékonyan alkalmazkodott a tárgyhoz, hangulathoz és a személyekhez.” [32]

IRODALOM

- [1] HARSÁNYI—GULYÁS, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. 1922. Bp., Az ázsiai poézisről. II. 501.
- [2] uo. Az epepeáról közönségesen II. 555.
- [3] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 9.
- [4] A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Bp., 1965. IV. 462.
- [5] O. NAGY GÁBOR i. m. 12.
- [6] uo. Bp., 1966. 15.
- [7] uo. Bp., 1966. 19.
- [8] uo. 76.1/435.
- [9] uo. 175.1/534.
- [10] uo. 175.1/522.
- [11] uo. 334/301.
- [12] uo. 175.1/531.
- [13] uo. 151.1/393.
- [14] uo. 357.1/925.
- [15] uo. 542.1/155.
- [16] uo. 138.1/14.
- [17] uo. 614.1/218.
- [18] uo. 63.1/72—74, 64 1/81—82.
- [19] SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. 102.
- [20] O. NAGY GÁBOR i. m. 409.1/2300.
- [21] CZUCZOR—FOGARASI, A magyar nyelv szótára. Pest, 1862—74. III. 659.
- [22] O. NAGY GÁBOR i. m. 684.
- [23] uo. 481/800.
- [24] uo. 169.1/367.
- [25] uo. 201.1/368.

- [26] O. NAGY GÁBOR, Mi a szólás? MNy. L, [1950]: 125.
 [27] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 177 1./583.
 [28] uo. 164.1/235.
 [29] uo. 355.1/868.
 [30] uo. 113.1/43.
 [31] O. NAGY GÁBOR, Egy új magyar szólás- és közmondás-gyűjteményről. Nyr. 88 [1964]: 307.
 [32] BARTHA—HORVÁTH—JÓZSA—SZABÓ, Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 44.

ПОСЛОВИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧОКОНАИ

Розгои Миклошне

Пословица является живым выражением и употребляется полноценным предложением и в поэтическом языке. Она употребительна чуть ли не с первого же момента венгерской письменности. Пословица — народного происхождения, отражение хода мыслей народа, поэтому её назначение в том, что с её помощью поэт, писатель приближается к читательской публике.

Чоконаи и с употреблением пословиц доказывал, что он написал свои произведения для лиц, говорящих на венгерском языке, чтобы как можно больше людей понимали и принимали его мысли.

Употреблённая пословица интересна и по содержанию и по языку. Знакомую форму свобод но варьирует поэт, раскрывает закрытые языковые структуры и преобразовывает их соответственно цели: из более короткого предложения делает более длинные и наоборот, слова получают новые суффиксы, и часто лишь одно слово указывает на пословицу.

Его содержание тоже меняется, иногда совсем изменяется, и поэт говорит противоположное содержанию пословицы.

Пословицы являются значительными элементами оживления стиля, поднятия наглядности.

Она состоятельна в произведениях любого жанра и на любую тему.

SPRICHWÖRTER IN DEN WERKEN VON CSOKONAI

von M. Rozgonyi

Das Sprichwort erscheint auch in der dichterischen Sprache als eine lebende und gebrauchte Wortfügung. Sie wurde beinahe von Anfang der ungarischen Schriftlichkeit an verwendet. Das Sprichwort ist volkstümlicher Herkunft, es verrät die Denkart des Volkes, also seine Funktion ist, dass der Dichter mit seiner Hilfe dem Leserkreis näherkomme.

Csokonai hat auch durch die Anwendung von Sprichwörtern bewiesen, dass er seine Werke für die ungarisch Sprechenden geschrieben hat, damit je mehr Menschen seine Gedanken verstehen und annehmen.

Das angewandte Sprichwort ist gleichzeitig ein inhaltliches und sprachliches Interessante. Die bekannte Form wird vom Dichter frei variiert, er löst die geschlossene sprachliche Konstruktion auf, und gestaltet sie dem Ideengehalt entsprechend: aus einem kürzeren Satz formt er einen längeren und umgekehrt, die Wörter bekommen neue Suffixe, oft weist er nur mit einem Wort auf das Sprichwort hin.

Auch der Inhalt modifiziert sich, manchmal wandelt sich sogar vollständig um, der Dichter sagt das Gegenteil von der durch das Sprichwort ausgedrückten Wahrheit.

Die Sprichwörter sind wesentliche Elemente zur Belebung und Vergegenständlichung des Stils.

Das Sprichwort behauptet seinen Platz in Werken jedweder Gattung und jedweden Themas.